

B. KÁDÁR ZSUZSANNA:

„EMBERSÉGRŐL PÉLDÁT...”¹ (AZ EMBERMENTŐK ADATBÁZIS-ALAPÚ VIZSGÁLATA)

ADATOK

A holocaust előtti utolsó (1941 március-áprilisi) népszámlálás adatai alapján Magyarországon a 14 683 323 fős összlakosságból 725 005-en vallották magukat zsidó vallásúnak (az összlakosság 4,94%-a). Az 1938 és 1942 közötti zsidótörvények értelmében pedig még további mintegy 100 000 keresztény felekezethez tartozó személy minősült – faji szempontból – zsidónak.²

Budapesten 184 453 (valamint áttért és zsidó származású keresztény: 62 350) zsidó élt 1941-ben. A német bevonulás előtti és utáni veszteségeket összeadva 100 803 zsidó hiányzott a fővárosból 1945. december 31-én. (A teljes Magyarországra vetítve ez a szám 564 507 volt.)³

Összehasonlításképpen: Európában a holokausz előtt 9 797 000 zsidó élt, ebből 5 860 000 halt meg a soá idején.⁴

Ezeknek a történészek által már jól körüljárt és sok helyen megjelentetett számoknak/arányoknak jelen tanulmányban jelentősége akkor van, ha mellé kerül a következő adat is: *Európában a második világháború idején mintegy háromszázmillió főre tehető a nem zsidó származású lakosság. Ők voltak azok, akiknek dönteniük kellett, hogy milyen álláspontra is helyezkedjenek zsidó szomszédjaikkal kapcsolatban. Segítők lesznek, szemlélők lesznek, vagy a náci eszmék kiszolgálójaként a zsidóság ellen fordulnak. Ez a dilemma persze nem volt ennyire egyszerű, hiszen akadtak olyanok is, akik maguk is üldözöttekké váltak és menekülni kényszerültek.*

A nemzetiszocialista népirtás kivitelezéséhez szerte Európában sok ember önkéntes vagy kényszerű részvételére volt szükség. Voltak azonban olyanok is, akik saját erkölcsi iránytűjüket használták, nem hallgattak az antiszemita propagandára, és legyőzték a félelmet is. Ők voltak az *embermentők*, akik megpróbáltak segíteni életveszélybe került embertársaikon. Őket Izraelben a „Világ Igazai”-ként tartják számon.

1 A címet a HDKE egy korábbi kiállításának címéből kölcsönöztem. A 2012 június-júliusában a 2-es és 3-as metró szerelvényein kiállított tablóképek rövid magyarázó szövegekkel az embermentésben részt vevő több mint harminc személyről, jelentősebb helyszínekről emlékeztek meg.

2 Braham 1997: 74.

3 Uo. 1246.

4 Ezt a maximum adatot Karsai László közli. Karsai 2001: 15.

2011-ben Magyarországról 703 *Világ Igazát* ismert el a Yad Vashem, tíz évre rá 876 főre gyarapodott a számuk. (Világviszonylatban 27 921 embermentőt⁵ tartanak nyilván az izraeli kutatóhelyen.) Természetesen a hivatalosan kitüntetetteken felül megbecsülni sem lehet a ténylegesen embermentőként elkönnyvelhető számát. A nehézség abból adódik, hogy esetleges a Yad Vashem adatbázisa, a legtöbb igazat a mentett zsidók kérésére ismerték el, hosszú éveket felölelő, általában körültekintő vizsgálódás után.⁶ Sokszor a túlélők nem tudtak szembenézni fájdalmas múltjukkal és nem léptek a nyilvánosság elé. Mások nem értesültek a programról, vagy még (a kelet-európai kommunista rezsim éveiben) a vasfüggöny mögött élők nem tudtak jelentkezni rá. Sokan meghaltak, mielőtt a kérést benyújthatták volna.

Akik vállalkoztak arra, hogy segítsék az üldözötteket, felismerték a zsidókat fenyegető halálos veszélyt. Nem hittek a náci propagandának, és az üldöztetés áldozataiban az embert látták, tőlük talán különbözött, de mégis ugyanannak az emberi közösségnek a tagját. Bíztak magukban, hittek abban, hogy képesek változtatni az eseményeken, és – tekintet nélkül a következményekre – erkölcsi meggyőződésüket követve segítettek embertársaikon.

139

Az embermentők különböző okokból döntöttek a cselekvés mellett. Voltak olyanok, akik nem tudtak nemet mondani, amikor segítséget kértek tőlük, például azért, mert mélyen vallásos keresztényekként kötelességüknek tartották, hogy segítsék az üldözötteket. Mások azért segítettek, mert szoros baráti vagy családi szálak fűzték őket zsidó emberekhez. Számukra természetes volt, hogy nem hagyhatják cserben rokonaikat vagy barátaikat. Egyes embermentők, diplomaták, orvosok, ápolók úgy érezték, hogy szakmai kötelességük bajba jutott, ártatlan embereken segíteni. Mások minden eszközzel igyekeztek aláásni a nemzetiszocialista uralmat, meggyőződésből utasították el a náci ideológiát, és az ellenállás egyik formájának tekintették, hogy minél több üldözöttet megmentsenek. Voltak zsidó ellenálló csoportok is a németek által megszállt országokban: búvóhelyet, hamis személyi igazolványokat szereztek az üldözötteknek, fegyveres akciókat szerveztek, és megpróbálták biztonságos területekre – semleges vagy már felszabadított országokba – kicsempészni a fenyegetett zsidókat.

5 A cím odaítéléséről, az elismert embermentők névsoráról a Yad Vashem honlapján lehet tájékozódni: <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous.html> – utolsó letöltés: 2023. március 23. Az Igazak címet egyéneknek ítélik oda, nem csoportoknak.

6 Sajnos arra is akad példa, amikor valaki „igaztalanul” kerül a Világ Igazai közé. Lásd Eörsi 2022.

A zsidómentés pszichológiai szóhasználattal „ritka viselkedés” volt. Nincs egyszerű helyzetben a társadalomkutató, ha a mentők motivációit kell feltérképeznie, általános kategóriákba szorítania. A szakirodalom⁷ öt csoportot különböztet meg:

1. morális indíttatás (ők voltak, akik természetesnek érezték, hogy akár életüket is kockáztatják.) Ez az empátikus attitűd alapulhatott vallási, ideológiai vagy érzelmi bázison;
2. filozemita indíttatás (társadalmi interakciók, üzleti, szerelmi kapcsolatok vagy vallási közelség alapján vonzódtak a zsidósághoz); sok kereszténynek voltak gyermekkori zsidó barátai;
3. hivatásuk iránt elkötelezett szakemberek, akik nem különböztették meg a zsidókat másoktól. Kompetensek, függetlenek voltak (pl. orvosok, gyógyszerészek, szociális munkások, vagy akár a diplomaták is), akik a rászoruló betegeket, a bajba jutott ügyfeleiket, sőt az idegeneket sem hagyták magukra;
4. szervezett mentőtevékenységben részt vevők (olyan illegális csoportosulások, amelyek a náccal szembeni ellenállás mellett az üldözötteket is segítették). Ezekben a cionista és nem zsidókat tömörítő titkos társaságokban a csoporthoz tartozás érzése megerősítette a mentők elköteleződését;
5. gyermekmentők, akiknek családja többnyire bújtatta a zsidókat. Ezek a kiskorúak aktív résztvevői, segítői voltak szüleik mentőtevékenységének (futárok, kémek, idegenvezetők).

140

KONTEXTUS

A történettudomány új lehetősége, hogy történetszociológiai feldolgozásokat empirikus módon végez az áldozatokról, az áldozattá válásról. Ennek a hatalmas történetnek van egy kicsiny szelete, ami a *mentésekről* szól. A magyar társadalom nagy részével szemben, akik üdvözölték a zsidóüldözést, a kisebbség tevőlegesen állt ki az üldözöttekért.

Mi befolyásolja azt, hogy vannak-e a témában (a zsidókról, a zsidó áldozatokról szóló) statisztikai adatok?

A holokausztkutatók számításai szerint a II. világháború előtt Európában élő 9,7 milliós zsidóság több mint 60 százaléka, közel 6 millió ember vesztette életét a náci halál- és munkatáborokban. A legtöbben a lengyel (közel 2,9–3 millió, az ottani zsidó népesség 91 százaléka), a volt szovjet (több mint 1 millió) és a magyar (550–600 ezer) területeken élő zsidók közül haltak meg.

Immár közel 20 millió holokauszttal kapcsolatos dokumentumra tudunk rákeresni. Ez a

⁷ Paldiel 2007: 3–37.; Gushee 2009.; Frojimovics – Molnár 2009: 11–36.

több éve zajló munkálatoknak és a széles körű digitalizációs összefogásnak köszönhető. A projekt egyik kezdeményezője Steven Spielberg alapítványa, a Shoah Foundation volt, amelyet az ENSZ Arolsen Archive Collection nevű szervezete és a családfakutatásra szakosodott Ancestry nevű cég támogatott. Az új, ingyenesen kereshető adatbázis az ancestry.com oldalán belül Alwaysremember néven érhető el.⁸

Milyen adatok találhatóak arról, hogy kik voltak a mentők, kik voltak a mentettek?

A Yad Vashem honlapján találunk szociológiailag értelmezhető adatokat (név, életkor, nem, nemzetiség, földrajzi hely, túlélte vagy meghalt stb.). Ez is egyfajta kiindulópont lehetne, hiszen empirikus szociológiai megállapításokat csak az adatbázisok felhasználásával tehetünk. Ez az adatbázis óriási előrelépést kínál a holokauszt kutatáshoz.

A magyar körülményekről, a magyar zsidóság társadalomszerkezetéről, térbeli eloszlásáról bővebb adatok állnak rendelkezésünkre, mint más országok hasonló viszonyairól. Ám az elemzések számos területe még nálunk is várat magára.

Az 1949-es népszámlálás adataiból kiderül: hol, mennyi zsidó élt a holokauszt előtt; 1945 után a zsidók nagy része máshol telepedett le, mint ahonnan elvitték. Az, hogy 1949-ben mennyien éltek egy adott településen, két egymástól független tényező hatása: mennyien haltak meg a holokauszt következtében és, hogy a visszatérők milyen mértékű antiszemitizmust tapasztaltak. Az a területi nyilvántartás tehát, ami a zsidók 1949-es állapotáról szól, nem tükrözi a területspecifikus veszteséget. Valószínűleg a Yad Vashem adatbázisa alapján lehetne pontosítani.

ADATBÁZIS

Jelen tanulmány a HDKE⁹ gyűjtőkörébe került embermentők adatainak történet-szociológiai elemzését kívánja elvégezni.

Az adatbázis esetszáma: 1445 fő. Közülük 752 főt kitüntetett a Yad Vashem, a többiek nem terjesztették fel díjazásra Izraelben. Általános módszertani problémaként jelentkezett az adatbázis értelmezésénél a viszonylag csekély esetszám valamint az, hogy a felvett interjúk nem strukturáltak. Hiába vannak közös elemei, mégsem rendelkeznek pl. a népmesék strukturált elbeszélésmódjával és azzal a hatalmas mennyiséggel, amiből ott a kutatók dolgozhattak.¹⁰

Ennek ellenére fontosnak és érdekesnek ígérkezik a történetek kódolása, mivel az általában elmondható, hogy az egyéni történetek eltakarják a társadalmi összefüggéseket.

Olykor azonban súlyos gondokat okoznak az adathiányok, esetenként még a születési, illetve halálozási adatok sem állnak rendelkezésünkre, máskor a foglalkozás nincs feltüntetve.

8 www.ancestry.com/alwaysremember – utolsó letöltés: 2023. március 23. Itt közel 50 000 zsidó holokauszt túlélő vallomásának tartalomjegyzékét is publikálták, amely további 600 000 rokonról tartalmaz információkat.

9 Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, rövidítve: HDKE.

10 Lásd összeállítás a népmesék meseelméleti bibliográfiájából: http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/27.html – utolsó letöltés: 2023. március 23.

Honnan származnak a gyűjteménybe került történetek? A mentett (esetleg maga a mentő) leírt anyagai, a hozzátartozók bejelentései, a HDKE saját gyűjtése (folyóiratokból, könyvészeti – megjelent anyagokból), történészi narratíva egy-egy személyről/esetről (főként Szita Szabolcs megjelentetett vagy kéziratot tanulmányai, valamint Lebovits Imre könyvében¹¹ szereplő egyedi történetek sora), a Yad Vashem kitüntetések mellé készült rövid esetleírások (itt szerepelnek a mentettek nevei is), valamint (nem teljes körűen) Szita Szabolcs munkatársai által felvett adatlapok (kulcsszavakat tartalmazó anyag, rövid mentési történettel, a név, esetlegesen a foglalkozás és a mentő születési idejének, valamint halálának feltüntetésével).

Úgy tűnik, hogy a történészi narratívák kigyűjtését végezték el eddig a kutatók, és nem történt meg a tényleges szövegelemzés, a rejtett összefüggések feltárása. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a következő elemzés.

Az elkészült történeti adatbázis a következő (általam alkotott) kategóriákat tartalmazza:

1. esetszám
2. vezetéknév
3. utónév
4. leánykori vezetéknév
5. utónév
6. vezetéknév etnikai jellege (magyar, német, szláv, egyéb)
7. leánykori név etnikai jellege (magyar, német, szláv, egyéb)
8. nem (férfi, nő)
9. névkiegészítés (dr., ifj., id.)
10. nemességjelzés (gróf, báró, herceg)
11. születési idő
12. halálozás időpontja
13. Yad Vashem kitüntetés éve
14. foglalkozás (magas státuszú, középső, illetve alsóbb státuszú, közfeladatot ellátó vagy magán)
15. a mentés típusa (bújtatás, hamis papír gyártása, hazugság, szerepjátszás, intervegniálás, vesztegetés, fegyveres harc, valamint gyerekbefogadás)
16. kit mentett? (rokon, barát, ismerős, ismeretlen/alkalmi, kollega/munkatárs, beosztott)
17. milyen interakcióban mentett? (cionista, egyházi, civil baráti kör tagokkal együtt, külföldi diplomaták mozgatásával, magyar kétkulacsos hatósági emberekkel együtt, korábbi legális pártok, szakszervezet, stb. keretében, s végül deményisták, esetleg más kommunisták)
18. milyen ideológiai elkötelezettség mentén vállalta az embermentést? (szocialista-li-

¹¹ Lebovits 2007: 167–380. Ennek beszkenelése és szövegelemzése szintén sok új információt jelenthetne a kutatás szempontjából!

berális gondolkodás, apolitikus, humanizmus, valláserkölc, németellenesség, illetve személyes indíttatás)

19. mely időszakban volt aktív embermentő? (1944 március–augusztus, 1944. augusztus 29. – október 15., 1944. október 15. – 1945. április 4.)
20. a mentés nagyságrendje (egy-két ember, három és tíz között, 10 fölött)
21. a mentés utóélete (1945 után kapcsolattartás a mentettel, ellenállók és antifasiszták szövetsége, emlékiratírás, interjúadás történészeknek)

Az adatok elemzését az SPSS (Statistical Package for the Social Sciences), vagyis a társadalomtudományok számára kifejlesztett statisztikai programcsomag segítségével végeztem el.¹² Ez a módszer az összetett adatbázisok gyors és hatékony feldolgozását teszi lehetővé.

Milyen konklúziókat vonhatunk le, ha a különböző kategóriák keresztelemzését elvégezzük?

Amennyiben ketten (esetleg többen) végezték a mentést, az valamilyen értelemben *együttműködésben* történt (férj, feleség, családtag). A csoportos mentési mód *erősen az alsó társadalmi csoportokra* jellemző. Ennek egyik oka lehetett az illetők lakáskörülményei. Ők valószínűleg csak a családtagjaik bevonásával tudtak mentőtevékenységet folytatni. Míg a magas státuszúak – pl. a foglalkozásuk révén – a munkahelyükön (zömében egyedül) segítették az üldözötteket.

Borhi László legújabb könyvében így ír erről a helyzetről:

„Az otthonaikat különböző társadalmi osztályok képviselői nyitották meg az üldözöttek előtt. A munkáscsaládokban ez különösen nehéz lehetett, hiszen a kicsi lakások gyakran csak egy szobából, de maximum két szoba, plusz konyhából álltak. Az idegenek könnyen feltűntek egy ilyen helyen, a lakások általában nyitott körfolyosóra nyíltak, az udvaron pedig ott őrködött a házmester, akinek feladatai közé tartozott, hogy figyelje és jelentse az idegeneket.”¹³

143

Menedéket ekkoriban nem csupán a budapesti zsidóknak adtak, hanem a kisebb településekről a fővárosba menekülőknak, akik a deportálást akarták elkerülni.

Ha a *vezetéknév etnikai jellegét* vizsgáljuk azt tapasztaljuk, hogy a felsőbb társadalmi csoportokban rendkívül erősen az „egyéb” kategória felé mozdul el. Ezt a tényt értelmezhetjük úgy is, hogy a külföldről idevetődött embernek nagyobb valószínűséggel idegenek a magyar antiszemitizmus megnyilvánulásai, így morális, vagy akár szakmai alapon inkább válik mentővé egy adott szituációban.

Az alsóbb társadalmi csoportok viszont a szláv névjellegűek felé húznak, ami talán abból is adódhat, hogy a hagyományosan aktív tevékenységet folytató német nevű zsidók ekkorra már kivonultak a segítő pozícióból. A szlovákok esetében azért lehet magas az arány, mert nagy tömegben Budapestre települt népességről van szó, és ebben az időben (s mind a mai napig) Budapest a „legnagyobb szlovák város”.

Ami ebből a szűk adatbázisból nem, de talán nagyobb mintákon megnézhető, az az, hogy vannak-e olyan utónevű/keresztnevű emberek, akik szisztematikusan gyakrabban fordulnak elő a mentők között? Egy olyan társadalmi jelenségről van szó, amelynek nem

¹² Külön köszönet Nagy Péter Tibornak önzetlen segítségéért!

¹³ Borhi 2022: 24.

tudjuk biztosan a magyarázatát. Itt annyi érzékelhető, hogy a magas társadalmi csoport tagjainál van valami szisztematikusság (pl. a férfiak között a Dezső név gyakoribb). A nőknél a felső társadalmi csoportnál nem mutatható ki jellegzetes név, ugyanakkor az alsó társadalmi csoportba tartozóknál igen: Mária, Erzsébet (nagyobb arányban a dajkáknál látszanak). A nők esetében az alsó csoportba tartozóknál a magyarok felülreprezentáltsága figyelhető meg, ami azzal is összefügghet, hogy nagyobb arányban voltak a Budapestre faluról jött feleségek.

Ha megvizsgáljuk az életkor és a társadalmi csoportba tartozás összefüggéseit, azt találjuk, hogy a felsőbb társadalmi csoportok idősebbek, mint az alsók (két és félszeres a felülreprezentáció). Mi lehet ennek a magyarázata? A felsőbb társadalmi csoportok bizonyos értelemben társadalmi státuszukkal összefüggésben végeztek mentőtevékenységet (pl.: vállalatigazgatók, felsőpapság, a diplomáciai hierarchia részei). Minél előrehaladottabb korú volt az illető, annál inkább rendelkezett mentési „kapacitással”, kapcsolati tőkével.

Kimutatható, hogy a mentők zömében férfiak voltak (76%, míg a nők aránya 24%). Ha felsőbb-alsóbb csoportban nézzük a nemi arányokat, akkor elmozdul a kép: 88% és 10% a felsőbbnél, míg 57% és 42% az alsó csoportnál, ami itt azt is aláhúzza, hogy inkább csoportosan (férj-feleség) mentettek.

Ezek az adatok nem támasztják alá Reuveni Sári kijelentését, miszerint – a Yad Vashem Intézet dokumentumaiban 500 magyar esetet vizsgált – a legtöbb polgári embermentő nő volt.¹⁴

144 Az is látszik az adatbázisunkból, hogy a Világ Igaza kitüntetésben inkább a felsőbb csoportba tartozókat részesítették az 1960-as években (1,8 %-os felülreprezentáltság). Az, hogy őket korábban tüntették ki, valószínűleg azzal függ össze, hogy körükben már akkor ismerőbb volt a bejelentés lehetősége, amikor még Magyarország és Izrael között gyengébb volt az információáramlás. Az alsóbb társadalmi csoportba tartozók inkább a 90-es években részesültek elismerésben, akik többsége fiatalabbként, nem posztumusz kapott oklevelet.

14 Reuveni 2004.

A magyarországi embermentőket négy nagyobb kategóriába osztja a szakirodalom:

1. semleges országok diplomatái
2. az egyházi körök embermentő tagjai
3. a közigazgatásban és hadseregben dolgozó hatósági mentők
4. a civil lakosság köréből kikerülő embermentők

A magyarországi zsidómentés tipikus formáinak tekinthetők a munkaszolgálatosok mentése, mely szervezen illeszkedik a vidéki zsidóság deportálásához (1944 májusa és júliusa között), valamint (1944 októbere és 1945 áprilisa között) a budapesti zsidók mentése.

Az adatbázis szerint a magasabb társadalmi státuszúak esetében az ismeretlen/alkalmi mentők adják ki a többséget. Olyanok, akikkel a korábbi mentőknek nem volt korábban személyes kapcsolata. Az általam vizsgált mentési történetek zömében egyébként nem nevezik meg családtagjaikat, akik szintén mentettek. Ennek egyik oka az is, hogy már nincsenek/elvértve vannak ekkor zsidó rokonok, kevés a kimutatható mentett családtagok száma. Valamint az is igaz, hogy a mentőnek természetes, hogy saját feleségét, férjét, nagynénjét menti, erről nem feltétlenül számolnak be később a visszaemlékező mentettek.

Az alacsonyabb státuszúak abban felülreprezentáltak, hogy inkább munkatársakat mentettek. **145**

Találkozni néhány olyan esettel, ahol a mentés következménye volt, hogy a mentőhöz hozzáment az üldözött, vagy elvette feleségül megmentettjét. Talán a kisebb társadalmi távolság lehetett az oka a mentésnek, illetve a mentés következményeként ez a távolság tovább csökkent („hála-zsidó” kategória).

		Magas státuszú	Közép státuszú	Alsó státuszú	Total	Magasabb és az átlag viszonya
Kit_mentett?		0,5%	0,5%	1,8%	0,8%	0,63
	1.rokon	1,0%	1,0%	2,9%	1,5%	0,68
	2. barát	3,0%	6,8%	6,4%	5,7%	0,52
	3.ismerős	15,0%	19,2%	46,8%	24,3%	0,62
	4. ismeretlen /alkalmi	65,0%	54,3%	29,8%	51,6%	1,26
	5. kollega/ munkatárs	4,5%	3,4%	7,6%	4,7%	0,97
	6.beosztott	10,0%	13,4%	3,5%	10,2%	0,98
Total		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	1,00

A felsőbb csoportoknál jellemzőbb a cionista, valamint a diplomáciai keretek között végzett mentőtevékenység. A 13%-ban egyházi mentés a teljes embermentést tekintve relatíve soknak mondható. A középső és felső társadalmi csoportokra jellemző egyházi mentés (majdnem egyformán: 16-17%), az alsóknál szórványosan fordul csak elő.

Milyen_interakciókban_ mentett?		közszféra	magánszféra	Total	
		60,5%	78,5%	68,3%	0,89
	1. cionista	0,9%	0,4%	0,7%	1,32
	2. egyházi	22,5%	10,0%	17,1%	1,32
	3. civil baráti	0,3%	2,0%	1,0%	0,29
	4. külföldi diplomaták	0,9%		0,5%	1,76
	5. magyar kétkulacsos hatósági emberek	7,9%	3,6%	6,0%	1,31
	6. korábbi legális pártok		0,4%	0,2%	0,00
	7. deményisták, más kommunisták	4,9%	0,8%	3,1%	1,57
Total		100,0%	100,0%	100,0%	1,00

(Az utolsó oszlop a felülreprezentáció mértékét mutatja: inkább vagy kevésbé jellemző a két szférában, hogy milyen interakcióban mentett embereket. Akkor érdemel figyelmet az itt közölt szám, ha a „totál”-ban meglévő % szám viszonylag magas. Úgy az egyes csoportok közötti eltérés nem tűnik véletlenszerűnek, a felül,- illetve alulreprezentáció mértéke annál jelentősebb, minél inkább eltér a hányados az egytől.)

A magyar hadseregben az iskolázottság egyértelműen tisztí ranggal járt, tisztí rangban pedig könnyebb embereket menteni. Így érthető, hogy miért a felsőbb társadalmi csoportok felülreprezentáltak a fegyveres ellenállásban-mentésben.

A mentés típusánál a gyermekek befogadásában kicsit felülreprezentáltak az alsóbb társadalmi csoportok. Náluk eleve nagyobb a gyermekszám, jobban „elfér” a menekült gyerekek. A gyerekek befogadása sokkal természetesebb módon szokás a körükben, nagyobb a „hajlamuk” a befogadásra (pl. dajkák).

A németellenesség a felsőbb társadalmi csoportokra, míg a humanizmus inkább az alsóbb csoportokra jellemző.

A felsőbb csoportok felülreprezentáltak abban, hogy a teljes mentési időszakban (1944 márciusa és 1945 áprilisa között) mentettek. A német megszállást követően megerősödött körükben a németellenesség. Esetlegesebbnek tűnik az egész mentőtevékenység az alsóbb csoportoknál.

Az is látszik az adatokból, hogy a magas csoportokhoz tartozók több embert tudtak megmenteni, hiszen módjuk is volt „tömegeket” menteni. Körükben jellemzőbb a hamis papírgyártás.

Egyértelmű, hogy az alsóbb társadalmi csoportoknál nem jellemző az interveniálás, az a felsőbb csoportokra jellemző.

A mentőakciók kisebb skálán mozogtak, egyszerre csak kevés embernek segítettek, de azért akadtak nagyszabású, több száz személy megmentésére irányuló próbálkozások is. Bár a házmesterek arról lettek híresek, hogy a lakótársaikat feljelentették, de a dokumentumok tükrében ez a kép elég egyoldalú. Hatalmi helyzetükből adódóan fontos szerepük lehetett abban, hogy kinek sikerül megmenekülnie a letartóztatástól. Jobbára szegény, vidéki származású emberek voltak, majdnem akkora hatalommal, mint a rendőrség; dönthettek életről-halálról.¹⁵

Az adatbázisunk alapján 395 köz- és 356 magánszférában dolgozó volt. Itt egyszerű komplementer adatokat kapunk az összehasonlításnál. Az alacsonyabb státuszúak között több a magán, mint a közszférában dolgozó. A közszférában mindig magasabb státuszú emberek vannak, kevesebb a munkásember.

A közalkalmazottakra inkább jellemző, hogy szlávok és egyebek (a *férfinév etnikai jellege* alapján). A magyarok és németek alulreprezentáltak a köz- és magánalkalmazottaknál.

A magas pozícióba került közalkalmazottak egy részének lehetősége volt menteni, elmentétek a közalkalmazottak alsó csoportjába tartozókkal, akik nemigen kerültek olyan helyzetbe.

Általában a közalkalmazottakat jobban érdeklik (az embermentés kapcsán) a kitüntetések, valamiféle „központi honorációt” várva, mint pl. a magánalkalmazottakat. Így aztán hamarabb is kapták meg a Yad Vashem kitüntéseiket.

A közszférában szisztematikus, hogy a főnökök keresztények, s a beosztottak között vannak zsidó származásúak. Ez magyarázza, hogy a közszférában a beosztottak a felülreprezentáltak.

A magánszférában inkább fordítva van, a főnökök között van arányaiban több zsidó, akit a beosztottjai menthetnének meg, de ez a ritkább eset.

Ki milyen interakcióban mentett? A keresztény egyházak alapvetően az úri csoportba tartozókra figyeltek oda, azok lettek pl. presbiterek, azoknak lett valamiféle egyházi tekin-télyük. Nem véletlen tehát, hogy a közszférában az *egyházi mentés* felülreprezentált.

Ki milyen ideológiai elkötelezettség mentén mentett embert? A közszférában dolgozók iskolázottabbak, a *valláserkölc*s és *németellenesség* jellemzőbb náluk.

A teljes időszak alatt mentettek a közszférában. Nem az esetlegesség dominált, a közszférában pozícióban maradtak és lehetőségük volt és maradt segíteni az üldözötteket. Tudatosabb mentőtevékenységet folytattak, míg a magánszférában inkább az alkalmi segítség volt a jellemzőbb.

15 A házmesterek háború alatti ténykedéséről lásd bővebben Ádám 2014, illetve Rigó 2013.

Karády Viktor és Nagy Péter Tibor kutatásaiból látszik, hogy társadalmilag szisztematikus az, hogy a zsidók közül (főként Budapesten) kik menekültek meg, éltek túl a holokausztot. Azt vizsgálták, hogy – a lakásösszeírások alapján – a fővárosi 1941-es zsidó lakosságból kik éltek még 1944-ben. Egyértelműen kimutatták, hogy a kérdés a foglalkozással függ össze: a magasabb státuszúak menekültek meg; és a közfoglalkozásúak inkább, mint a magánfoglalkozásúak. Továbbá inkább a magyar névjellegűek, mint a német.

Az a hipotézis is bebizonyosodott, hogy a zsidónak minősülő keresztények túlélési valószínűsége nagyobb, hiszen ők nyilván inkább rendelkeztek keresztény rokonokkal¹⁶ és barátokkal. *Adatbázisunk elemzése alapján ezt alá is lehet támasztani: a megmentetteket rokonok, barátok segítették, és a keresztény kapcsolataik mérhetően javították a túlélési esélyeiket.*

„A túlélés valószínűségét nem egyszerűen az eseménytörténetileg ismert, illetve antropológiailag jól belátható körülmények – azaz a budapestiség/vidékiség, illetve az életkor –, de a budapesti zsidó társadalom belső rétegződésében elfoglalt hely, a – mentési lehetőségekkel nyilván sokkal inkább rendelkező – nem zsidó társadalomtól való távolság is egyértelműen befolyásolta. Ez – ha csekély mértékben is – azt az álláspontot erősíti, hogy a holokausztot nem történelmen 'kívüli', hanem azon belüli, másképpen fogalmazva: a magyar társadalomtörténetbe ágyazott eseménynek kell tekintenünk.”¹⁷

Az adatok további feldolgozásánál fokozott figyelmet kellene fordítani a fenti hipotézisekből eredő társadalmi adatokra: a társadalmi közelségre, illetve távolságra utaló elemzések elvégzésére!

EGY PÉLDA – A SOK KÖZÜL

Nagy kérdés, hogy vajon hol a helye az embermentésnek a holokauszt összességében? Ha pusztán a statisztikák alapján mérlegelünk, akkor az életmentők száma elvész a gyilkosságok tengerében. Ha viszont e mentési akciók erkölcsi értékét mérjük, akkor fontosságuk felmérhetetlen. Akkor is így van, ha éppen a mentő nem kapott tettéért semmiféle hivatalos elismerést.

Bár az egyedi mentőakciókban részt vettek hősiessége az üldözött zsidók megsegítésére hivatott kollektív ellenállást nem pótolhatta, mégis fontos megemlékezni róluk. Egy eddig még nem ismert eset bemutatására vállalkozom, amelynek részletes leírását egy tanúvallomást adó juttatta el nemrégiben (fotóillusztrációkkal együtt) a HDKE gyűjteményébe.¹⁸ A kortörténetet is bemutató írást némileg átformáltam, meghagyva a társadalomtörténeti háttér felvillantását. Az pedig külön érdekessége a leírásnak, hogy „szereplői” sorsát a háború utáni időkben is nyomon követi.

Arra is alkalmas ez az írás, hogy bemutassuk: ezek a „puha” szövegek miként válnak kódolhatóvá.

¹⁶ A keresztény házastárs 1,9-szeresre növelte a túlélési esélyt. Lásd Nagy 2014.

¹⁷ Uo. 90.

¹⁸ HDKE gyűjtemény, embermentők adattára.

1944. november közepétől 1945. január közepéig Winkler Lajos és állapotos neje, Marika bújtatta Péter édesanyját. Életüket és gyermeik életét kockáztatták hőstettükkel.

A második világháború idején Winkler Lajos az angyalföldi Róbert Károly (Hungária krt.) körüti mozi tulajdonosa volt. A filmszínházat édesapja, Winkler Lambert alapította, aki mutatványos vándor mozisként már 1907 körül sátrakat telepített Pécsen, Debrecenben és Budapesten is.

A visszaemlékező Péter nagymamája, Popper Jolánka, a Tar utca 10. sarokházban lakott a század vége óta. Apja is ugyanabban a házban született 1910-ben, ahol később Péter szüleivel, valamint ikertestvérével élt.

A Winkler mozi az első világháború előtt egy bódében működött a kis Lehel piaccal szemben a Tar utca, Lehel utca és Robert Károly krt. (Hungária krt.) déli oldalával behatárolt területen.

1910-re már egy kőépületbe került Winkler Lambert Árpád Mozija, amelyet 1913-ban átépítettek és 1914-ben újra nyílt Winkler mozi néven a Hungária krt. 92-ben (a Róbert Károly krt. 59-61-ben, miután a Hungária körút angyalföldi szegmensét átnevezték Róbert Károly körútra). Az 1925-ös *Filmművészeti évkönyv* szerint a filmszínház befogadóképessége 1046 fő volt, és színpadi dobogóval is rendelkezett. Télen naponta játszott filmeket, nyáron hetente háromszor, az udvarában megnyitott kertmoziban. A mozi mellett épült ház első emeletén lakott a Winkler család. A lakáshoz az udvarból egy tetővel fedett egyenes és nyílt lépcsőház vitt fel a földszintről, ahol a lépcsőház melletti lakásban a házmester lakott. A Winkler lakás szárnyas ajtó bejáratától jobbra volt a külön álló mosókonyha épülete. A ház utcára néző földszintjén pedig a háború idejére már a Suhajda cukrászda nyitotta meg kapuit.

Winkler Lambert 1925-ben halt meg, a mozi fia, Lajos örökölte. Az 1930-as évek közepére Lajos elvette Marikát, a Winklerék takarítónőjének nagyon fiatal leányát, aki jegyszedő volt a moziban. 1943-ra négy gyermekük született (Márta „Tuki” volt a legidősebb, Gábor, Zsuzsa, és Lajos).

Péter visszaemlékezése szerint:

„anyám úgy emlékezett Marikáról, akit 1939-ben ismert meg, hogy egy szép, kedves és jólelkű személy volt. Anyám már akkor ismerkedett meg a Winklerékkal, amikor Winklerék már nagyon gazdagok voltak, és gazdagságuk szimbolikus mérete az is volt, hogy egy Lancia autóbilt is tulajdonoltak. Angyalföldön ez különös jómódot jelentett.”

Péter édesanyja (Julianna) Szabolcs vármegyében, a Tisza-parti Szalókán született 1917-ben, amikor az még magyarországi falu volt. Trianon után a falu Csehszlovákia része lett. 1938-ban, valószínűleg januárban, még jóval a visszacsatolás előtt Julianna feljött Pestre látogatóba a sógorához, akinek egy óra-ékszer üzlete volt a Király utca és Teréz körút sarkán. Péter édesapja (Popper István) pont akkor nézett be az üzletbe, amikor Julianna is ott tartózkodott. A kölcsönös bemutatkozás után még egy párszor randevúztak, s aztán igen gyorsan megkérte a fiatal hölgy kezét. 1938. július végén István már Szalókán látogatta meg menyasszonyát és annak családját. Az első bécsi döntés következtében Szalóka ismét magyar falu lett.

„Gergováczy György és Juhász Sándor tizedesek ezt írták be 1938. november 13-án anyám város bársonnyal fedett emlékkönyvébe: A magyar csapat dicsőséges és boldog bevonulásának emlékére.’ (1944 májusában anyám szüleit, nővérét és kisfiát magyar csendőrök vagonírozták be Ungváron és - küldték végzetükbe - auschwitzi útjukra).”

A polgári esküvőt a két fiatal 1938. december 26-án, Budapesten szervezte meg. István eladó volt szülei üzletében, a Popper „áruházban”, amely a Róbert Károly körút 65-ben volt. Tehát ugyanabban a Tar utcai házban, ahol a család lakott. Édesapja, Vilmos, 1934-ben cukorbetegségben halt meg, amikor fia 24 éves volt. Így aztán az üzlet egyedüli tulajdonosa a nagymama lett. A kis üzlet eredetileg ruhajavító- és átalakító bolt volt és a nagypapa, Popper Vilmos fejlesztette tovább. Ő nagyobbította meg a helységet és formálta „női divat és úridivat” üzletre 1909-ben megkötött házassága után. Vilmos halála után az üzlet külső firmáján a Popper Vilmos név helyett akkor már csak Popper szerepelt.

Julianna 1939 februárjában már a Popper üzletben dolgozott. Fiatal, kékszemű, szép és kedves eladónő volt, aki könnyen megszerettette magát a kuncsaftokkal. Winkler Marika is állandó vevője volt az üzletnek, és Julianna munkába állása után már csak őt kereste Popperéknél, hogy csak tőle vásároljon. Marikát néha férje Lajos is elkísérte, hiszen az üzletben nemcsak női, hanem férfi divatárut is lehetett kapni. Tehát a háború előtt is már jó ismerősi kapcsolat volt a Winkler és a Popper család között, amelyet azonban baráti kapcsolatnak nem lehetett hívni. Ami közös volt a Winklerékben és a Popperékben, az az, hogy mind a két név nagy ismeretségnek és elismerésnek örvendett Angyalföldön.

Az első három zsidó törvény nem igen befolyásolta Péter szüleinek az életét. Ez időben még egy családi házat is vettek a Szent László úton, amelyet a bombázások alatt egy bombatalálat ért. A ház közel volt a rákosrendezői vasúti gócponthez, amelyet 1944-ben gyakran értek légitámadások.

151

Péter és ikertestvére 1942. március 4-én születtek. Nyolc hónaposak voltak, amikor apjukat behívták munkaszolgálatra, majd 1945 novemberében tért vissza öccsével együtt a Cseljabinszki hadifogságból. 1943-ban tehát édesanyjuk egyedül nevelte őket Lídia nevű cselédjének segítségével.

A nagy változást életükben az 1944. március 19-i német megszállás és a Sztójay kormány megalakulása hozta. A megszállást követő napokban Winkler Lajos és állapotos felesége látogatta meg Juliannát a Popper üzletben. Lajos kijelentette, hogy „Julika magukra nehéz napok várnak, de kapunk számukra nyitva áll.” Egy hónappal a német megszállás után, 1944. április 21-én Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter elrendelte „a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések” zár alá vételét. Így az üzlet egy stróman tulajdonába, egy régi „megbízható” árja alkalmazott kezébe került, aki később, mint kiderült, az ostrom után a Róbert Károly körút déli oldalán lévő üzletsorban, a későbbi Domus Áruház helyén, Julianna drogériája mellett nyitotta ki női és férfidivat üzletét. Felhasználta az átmentett Popper áruház árukészletét. Az üzletet az ostrom alatt kirabolták és felgyújtották.

1944. június 15. körül, a polgármesteri rendelet következményeként, a Popper családnak a Tar utcához közeli Csata utca 14/a-ban kijelölt csillagos házba kellett költöznie. A nagymama, aki szintén a Tar utca 10-ben lakott, a Báthory utcai csillagos házba kényszerült, ahová három leány- és egy fiútestvére már ezt megelőzően beköltözött.

Winklerék a nyilas hatalomátvétel után adtak először hathatós segítséget Juliannának. A nyilas kormány október 23-i rendelete szerint a zsidóknak munkára kellett jelentkezniük az üggetőnél. Julianna el is ment és magával vitte a fiait is. Ám amikor meglátta az ott összegyűlt tömeget, gyorsan visszajött onnan és egyenesen Winklerékhez futott, ők bújtatták a családot egy pár napra a mozijuk padlásán. Nem volt egyszerű csendben tartani az ikreket. Amikor Winkler Lajos informálta Juliannát, hogy nincs már veszély, a család visszatérhetett a Csata utcai csillagosházba.

Péter édesanyját 1944. november 10-én a rendőrség vitte el a lakásból. „Anyánk szerint, mi kétéves gyerekek, sírva kértük a »rendőr bácsikat«, hogy ne vigyék el anyukánkat”. Juliannának a rendőrök azt mondták, hogy a gyerekekért majd a Vöröskereszt jön és gondozásba veszi őket.

Hallottak olyan esetről, hogy a Vöröskereszt által összegyűjtött gyerekeket a nyilasok a Dunába lőtték. Mielőtt még a Vöröskereszt értük jött volna, a környéken – ahol majdnem mindenki ismerte családot – híre ment, hogy a fiatal Poppert elvitték a rendőrök. A híre az egyik jó ismerős elvitte a gyerekeket a nagymamájukhoz, a Báthory utcai csillagos házba. December elején kerültek aztán át a nagy gettóba a nagymamával és testvéreivel együtt. Itt az éhhalál veszélyétől az az „árja” család mentette meg őket, amelyet kiköltöztettek a gettóban lévő lakásukból, mivel otthagya nekik a befőtteket. 1945. január 18-án a gettó felszabadult és a gyerekek csont és bőrré lesoványodva kerültek vissza édesanyjukhoz a Tar utca 10-be, aki már addigra visszatért a régi lakásukba.

„Anyám elbeszélése szerint éjszakánként lidércálmaink voltak és sírva kiabáltuk, hogy éhesek vagyunk, annak ellenére, hogy a felszabadulás után már volt mit ennünk.”

Miután az édesanyját az őrszobára vitték a rendőrök, a többi összegyűjtött zsidóval együtt a Bécsi úti téglagyárba került, ahonnan még az éjszaka megszökött. A kerítés belső falánál járőröző őrt megszólította és elpanaszolta neki, hogy két kislány felügyelet nélkül maradt, férje pedig az orosz fronton van. Az őrnek megmutatta a gyerekek fényképét is. Úgy látszik, hogy a férfinak megesett rajta a szíve, mert felajánlotta az édesanyjának, hogy míg hátat fordít neki és elmasírozik a téglakerítés azon pontjáig amikor hátraarcot tesz, hogy visszamasírozzon, ezalatt tűnjön el. Juliannának ennyi idő alatt sikerült is átmászni a téglakerítésen. A túloldalon hamarosan egy munkáskinézetű férfiba botlott, akinek felajánlotta arany gyűrűjét, hogy kísérelje el a Margit hídig, mivel késő este egy egyedül járó nő gyanút keltett volna az utcákon járőröző nyilasok szemében. Az ismeretlen férfi el is kísérte őt, mint „menyasszonyát” a budai hídfőig.

A híd pesti – margitszigeti szakaszát már felrobbantották, ezért a híd pesti oldalára komppal kelt át. Éjfél körül ért a Winkler ház kapujához, és minden erejét megfeszítve betörte a bezárt kaput. Winkler Lajost benn találta, aki azonnal elbújtatta a mozi padlásán. Csak egy röpke órára, a karácsony késő éjszakáján hozta le őt a lakásukba, amikor a négy Winkler gyerek már aludt. Ekkor megcsodálhatta a karácsonyfát és megfürödhethetett. 1945. január

14-éig rejtőzött itt, amíg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította a Róbert Károly körutat és környékét.

Winklerék hihetetlen bátorságról és emberségről tettek tanúbizonyságot. Ha a nyilasok megtudták volna, hogy zsidó nőt bújtatnak, az egész családot kiirtják. Miközben Winkler Marika állapotos volt, ötödik gyermekét várta.

Amikor Julianna kimerészkedett a Winkler ház előtti grundra, egy szakasz szovjet katona masírozott abba az irányba, ahol ő állt. Ahogy a szakasz a nő mellé ért, egy vörös katona kiugrott a sorból, és elkiáltva mondta, „testvérem téged kereslek” és átölelte őt. A bátyja, Miklós volt, aki Erdélyben, a szovjet fronton, mint MUSZ-os esett fogságba. A háború előtt kárpátaljai lakosként Prágában végezte el az egyetemet, és a magyar mellett beszélt csehül, oroszul, és németül. Fogságba esése után tolmácsnak szegődött a Vörös Hadseregben.

Testvére és a szovjetek segítségével Julianna élete jóra fordult. Egy-két napon belül visszakapta a Tar utcai lakást, miután az oda beköltöztetett családot kizsuppolták onnan. Hamarosan élelmiszert is szerzett. Először úgy, hogy kérésére, két éhes gyermekére hivatkozva egy szovjet katona lelőtt egy lovat. Julianna nemcsak a családját, hanem a szomszédjait is lóhúshoz juttatta.

Hamarosan alkalma nyílt, hogy Winklerék jóságát viszonzza. A szovjetek – nyilas-váddal – elvitték Lajost a helyi kommandaturára (Lehel úton, húsz méterre a Róbert Károly körút északi sarkától) és ráfogták, hogy nyilas. Julianna viszont elmondta a kommandaturán, hogy Winkler Lajos nem nyilas, hanem embermentő, miként felesége is.

153

Marika 1945 februárjában szülte meg ötödik gyermekét, Istvánt (Pityut). Julianna látta el őt élelmiszerral, mivel a Róbert Károly körúti kórház éléskamrája üres volt.

Az édesapa és testvére 1945 novemberében érkeztek vissza az orosz hadifogságból. Mivel a Popper üzlet kiégett, ők a Róbert Károly körút északi oldalán a Lehel útig húzódó üzletsor egyik üzlethelyiségben, Ecker bácsi cukorka üzlete mellett próbálták újra indítani a Popper üzletet. Igyekezetük azonban hasztalannak bizonyult, mivel a hiperinfláció elvitte a profitot. Péter édesanyjának drogériája 1949 elejéig működött. Ekkor, hogy elkerülje az államosítást, barátai tanácsára felajánlotta az üzletet az államnak. Így legalább az árukészletét még saját hasznára kiárusíthatta.

A Winklerék filmszínházát 1948 elején államosították. Ekkoriban Winkler Lajos súlyosan megbetegedett, és 1952-ben Parkinson kórban meghalt. Az államosítást követően a Winkler házaspár eladogatta az ingóságait, hogy a családnak legyen mit ennie. A nagy lakást már Lajos halála után hivatalos rendelettel leválasztották, és a leválasztott részbe egy katonatiszt és családja költözött be. Sőt még a mosókonyhájukba is beköltöztettek egy anyát és gyermekét. Kitelepítésükre azonban nem került sor. A híres Lanciájuknak már régóta nyoma veszett. Valószínűleg a németek vagy a szovjetek elvitték.

Lajos halála után Winkler Marikának, aki szegény jegyzedőnőből lett gazdag úrinő, újra munkásnőként kellett megkeresnie a kenyerét. Egy szövőgyárban helyezkedett el, ahol még az élmunkásnő címet is megszerezte. Ennek ellenére a családjával továbbra is nagy

szegénységben élt. Péter szülei nagyon szerettek volna segíteni Marikának, de nekik is igen súlyos anyagi gondokkal kellett megküzdeniük.

Miután 1956 december elején Péter, szüleivel együtt disszidált, 1957 január végén letelepedtek New Yorkban. A szülők még kevéske pénzükből is támogatták IKKA-csomagokkal Winkler Marikát. 1965 után, amikor Péter először Pestre látogatott, felkereste Marikát és átadta neki édesanyja pénzküldeményét, miként még a nyolcvanas évek végén is, amikor már egy Pöttyös utcai lakótelepi kis lakásban lakott.

Marika 1998-ban halt meg. Péter apja, aki két évvel volt idősebb, mint Marika, 2001-ben ment el az élők sorából. Péter édesanyja 1996-ban kapott utoljára levelet Marikától, amelyet 2015-ös haláláig őrzött. Julianna nemcsak, hogy szeretettel, de örök hálával gondolt Winkler Lajosra és Marikára, élete megmentőire. Gyerekeinek is számtalanszor mesélt Winklerék hőses jótéteményéről.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ádám István Pál 2014: A házmesterek szerepe a magyar holokausztban. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról VI*, Budapest, 107–141.
- Borhi László 2022: *A túlélés stratégiai – Élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban (1944–1953)*, Budapest
- Braham Randolph L. 1997: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I–II. kötet, Budapest
- Eörsi László 2022: *Igaztalanul az igazak között (Harangi Zoltán árulásai)*, Budapest
- Frojimovics Kinga – Molnár Judit 2009: *A világ igazai – Magyarország a második világháború alatt*, Budapest, 11–36.
- Gushee, David P. 2009: Az embermentők – indítékok és erkölcsi megfontolások. In: Ritter, Carol – Smith, Stephen D. – Steinfeldt, Irena (szerk.): *A holokauszt és a keresztény világ*, Pécs – Budapest, 248–251.
- Karsai László 2001: *Holokauszt*, Budapest
- Lebovits Imre 2007: *Zsidótörvények–zsidómentők*, Budapest
- Nagy Péter Tibor 2014: A túlélés szociológiája. Az 1941-es budapesti zsidó népesség csoportjainak jelenléte az 1945-ös budapesti népességben, *Múlt és Jövő*, 4. 85–90.
- Paldiel, Mordecai 2007: *The Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews During the Holocaust*, New York
- Reuveni Sári 2004: Igaz emberek a vészkorszakban Magyarországon, *Rubicon*, 11. 40–43.
- Rigó Máté 2013: Ordinary women and men: superintendents and Jews in the Budapest yellow-star houses in 1944–1945, *Urban History*, (40.) 1. 71–91.

156 A mozi neve többször változott. A háború alatt Delibáb volt a neve. A környékeliek úgy hívták, hogy Winkler mozi. A Winkler lakásnak a mozi mellett három emeleti ablaka volt. A kertészeti üzlet helyén a Suhajda cukrászda volt.

Winkler Marika igazolványképe az 1990-es évekből.

A Winkler család sírja az Új Köztemetőben. Kozma utca 8-10.
<https://billiongraves.com>

Tar utca 10. A két szoba konyha, a konyhából leválasztott fürdőszoba és spájzos lakásnak öt utcára néző ablaka volt. Három a földműves szövetkezeti üzlet felett és még kettő onnan jobbra, a Robert Károly körútra nézett. A kép 1978-ban készült.

A Domus Áruház és a szanálás alatt lévő Tar utca 10.

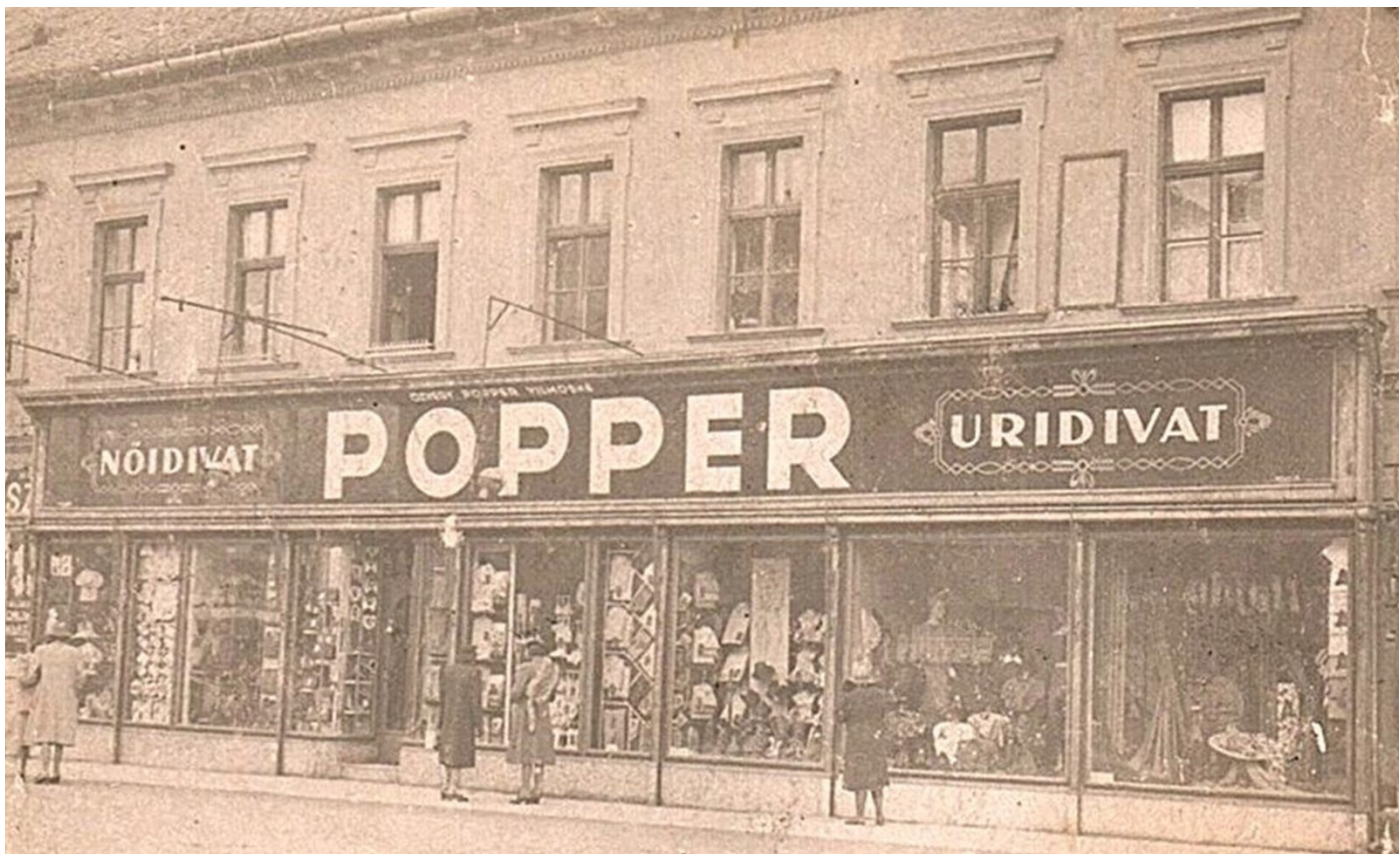

A Popper üzlet 1910-ben. A cselédlány tartja Popper Istvánt a pólyában. Tőle balra a nagymama, Jolánka, jobbra pedig a nagypapa, Popper Vilmos.

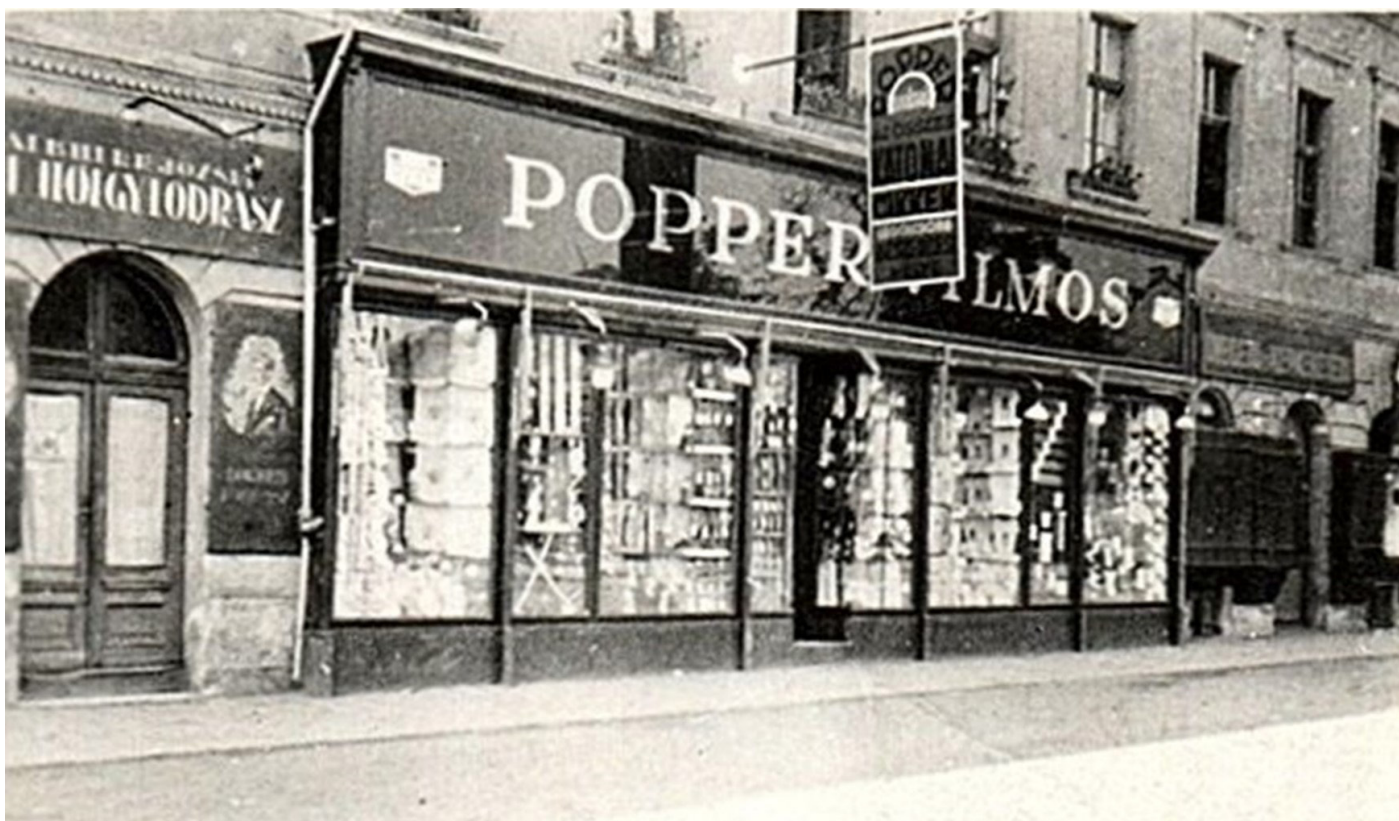

Popper Vilmos üzlete az első világháború alatt.

A Popper üzlet 1935-ben a nagypapa, Popper Vilmos halála után.

A Popper üzlet az 1920-as években.

Csillagos ház, Csata utca 14/a, ahonnan 1944 novemberében elvitték Braun Juliannát a rendőrök a Bécsi úti téglagyárba, ahonnan még aznap este megszökött és a Winklerékhez ment, akik a felszabadulásig bújtatták.

Braun Julianna bátyjának, Braun Miklósnak budapesti fényképész által készített képe orosz katonaruhában. A kép 1945 januárjában készült.

Braun Julianna leánykoriképe 1937-ből.